

DOI: 10.31110/consensus/2024-03/119-128

УДК (UDC) 9+352.075 (477)

THE MANUSCRIPT OF V.M. KHYZHNIAKOV ‘ON THE REVISION OF VILLAGES IN CERTAIN UEZDS OF CHERNIGOV GOVERNANCE IN 1888’ AS A SOURCE FROM THE HISTORY OF ZEMSTVO LIBERALISM IN NORTHERN UKRAINE (80S OF THE 19TH CENTURY)

Nazar Kotelnytskyi*

Abstract

The purpose of the study. The purpose of the publication is to introduce the found author’s work of V. Khyzhnyakov and its content analysis into the international scientific circulation. **Work methodology.** When writing the article, general scientific (methods of synthesis and analysis, deduction and induction) and special-historical (critical, problem-chronological methods, content analysis) research methodology was used, which in general ensured the achievement of the tasks set in the publication. The **scientific novelty** of the work lies in the fact that for the first time in Ukrainian historical science, an analysis of the author’s manuscript of a member of the opposition aristocratic front of northern Ukraine, the mayor of Chernihiv V. Khyzhnyakov ‘About the revision of volosts in some counties of Chernihiv province in 1888’ was carried out.

The author came to the **conclusion** that the researched work is an important source from the history of the Zemstvo liberal movement in the north of the Left Bank of Ukraine, which illustrates the ideological imperatives of ascetic practical activity of the Zemstvo liberal party of the Northern Left Bank. The conducted content analysis of the manuscript shows that it contains generalizations of a conceptual nature that reflect the main intentions of the social and economic program of the Zemstvo liberal movement, once again proving that the studied trend in the liberation movement of the Russian Empire in the second half of the 19th century had a self-sufficient and very promising vision of the future of the Russian Empire. The study of this topic will allow domestic historiography to significantly increase its achievements in the matter of forming a doctrinal vision of a large-scale liberation movement in the Russian Empire of the second half of the 19th century.

Keywords: manuscript, zemstvo institutions, V. Khyzhnyakov, Zemstvo Liberal Party, Chernihiv Province

---

* candidate of historical sciences, associate professor of the law department of the Chernihiv Institute of Information, Business and Law of the International Scientific and Technical University named after academician Yu. Bugai; Corresponding member of the Ukrainian Academy of Sciences Ukraine, Chernihiv, Ukraine. E-mail: subton7@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4480-365X>

**РУКОПИС В.М. ХИЖНЯКОВА «О РЕВИЗИИ ВОЛОСТЕЙ В НЕКОТОРЫХ УЕЗДАХ
ЧЕРНИГОВСКОЙ ГУБЕРНИИ В 1888 ГОДУ» ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ЗЕМСЬКОГО
ЛІБЕРАЛІЗМУ ПІВНІЧНОЇ УКРАЇНИ (1880-Х РР.)**

Назар Котельницький*

Анотація

Мета дослідження. Метою публікації є запровадження до наукового обігу знайденої авторської праці В. Хижнякова та її контент-аналіз. **Методологія роботи.** При написанні статті використовувалася загальнонаукова (методи синтезу та аналізу, дедукції та індукції) та спеціально-історична (критичний, проблемно-хронологічний методи, контент-аналіз) методологія дослідження, що у цілому забезпечило досягнення поставлених у публікації завдань. **Наукова новизна** статті полягає у тому, що вперше в українській історичній науці проведено аналіз авторського рукопису члена опозиційної аристократичної фронди північної України, міського голови Чернігова В. Хижнякова «Про ревизию волостей в некоторых уездах Черниговской губернии в 1888 году».

Висновки. Автор дійшов висновку про те, що досліджувана праця є важливим джерелом з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України, яке ілюструє ідеологічні імперативи подвижницької практичної діяльності земської ліберальної партії Північного Лівобережжя. Проведений контент-аналіз рукопису свідчить про те, що він містить у собі узагальнення концептуального характеру, які відображають основні інтенції соціально-економічної програми земського ліберального руху, ще раз доводячи, що досліджувана течія у визвольному русі Російської імперії другої половини 19 ст. мала самодостатню і дуже перспективну візію майбутнього Російської імперії. Дослідження цієї тематики дозволить вітчизняній історіографії значно збільшити свої здобутки у справі формування доктринальної візії широкомасштабного визвольного руху у Російській імперії другої половини 19 ст.

Ключові слова: рукопис, земські установи. В. Хижняков, земська ліберальна партія, Чернігівська губернія

Цитування: Котельницький, Н. (2024). Рукопис В.М. Хижнякова «О ревизии волостей в некоторых уездах Черниговской губернии в 1888 году» як джерело з історії земського лібералізму Північної України (1880-х рр.). *Консенсус*, 3, 119-128.

URL: <https://konsensus.net.ua/index.php/konsensus/article/view/128>

Постановка проблеми. Історія земського ліберального руху, у тому числі й на території північної України у 60-80 рр. 19 ст., є однією з найменш вивчених проблем історії України другої половини 19 ст. Дослідження цієї тематики дозволить

---

* кандидат історичних наук, доцент кафедри права Чернігівського інституту інформації, бізнесу та права Міжнародного науково-технічного університету імені академіка Ю. Бугая, член-кореспондент Української Академії Наук, Чернігів, Україна. E-mail: subton7@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4480-365X>

вітчизняній історіографії значно збільшити свої здобутки у справі формування доктринальної візії широкомасштабного визвольного руху у Російській імперії другої половини 19 ст., поштовхом якого була епоха Великих реформ (1856–1874), а земський лібералізм, у тому числі – в українських губерніях монархії Романових, став його органічною та невід’ємною політичною течією. У контексті цього пошук та вивчення цінних історичних джерел якісно розширює вибір наукового інструментарію для дослідження функціонування та подвижницької діяльності земської ліберальної партії регіону. Наукова новизна роботи полягає у тому, що вперше в українській історичній науці здійснюється аналіз авторського рукопису члена опозиційної аристократичної фронди Північного Лівобережжя, міського голови Чернігова В. М. Хижнякова «О ревизии волостей в некоторых уездах Черниговской губернии в 1888 году», виявлений нами під час тривалих наукових пошуків, опублікований у формі окремої брошури друкарнею Чернігівського губернського земства. Цей рукопис зберігається у спеціалізованій науково-дослідній бібліотеці Чернігівського обласного історичного музею імені В. Тарновського. Зміст праці дозволяє побачити контури соціальної та економічної політики земської ліберальної партії досліджуваного регіону і зрозуміти її основні імперативи.

Аналіз останніх досліджень. У доробку вітчизняної історіографії є лише кілька досліджень, присвячених окремим аспектам історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України. Так, скажімо, в узагальнюючих працях І. Жиленкової, В. Мойсеєнка, О. Редькіної показані головні віхи політичної історії земського лібералізму Північного Лівобережжя¹³. І лише в останні роки українські вчені впритул підійшли до справи предметного і ґрунтовного вивчення історії функціонування земської ліберальної партії північної України: як відносно персони В. Хижнякова¹⁴, так і на рівні окремих напрямів подвижницької діяльності опозиційної течії¹⁵.

¹³ Жиленкова І.М. Ліберально-демократичний рух в Україні (друга половина XIX – початок XX століття). Автореф. дис... канд. іст. наук. К., 2000. 16 с.; Мойсієнко В.М. Ліберально-демократичний рух в Україні (середина 60–80 рр. XIX ст.). Автореф. дис... канд. іст. наук. К., 1999. 19 с.; Редькіна О.А. Земства Лівобережної та Південної України як органи місцевого самоврядування та осередки ліберального руху в другій половині XIX – початку XX століття. Автореф. дис... канд. іст. наук. Запоріжжя, 2002. 18 с.

¹⁴ Котельницький Н.А. «Письма из Чернигова» В.М. Хижнякова як джерело з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України (60–80 рр. XIX ст.). *Вісник науки та освіти*. 2022. № 1. С. 287–295; Котельницький Н.А. Доповідь В.М. Хижнякова Чернігівському губернському земському зібранню щодо покращення організації початкової народної освіти як джерело з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України (80–ті рр. XIX ст.). *Суспільно-політичні процеси в Україні та світі: історія, проблеми, перспективи : матер. IX Всеукр. наук.-практ. конф.* (Суми, 29 квітня 2022 р.). Суми: Сумський державний університет, 2022. С. 68–74; Мойсієнко В.М. Ліберально-демократичний рух в Україні (середина 60 – 80 рр. XIX ст.). Автореф. дис... канд. іст. наук. К., 1999. 19 с.; Рахно О.Я. Василь Хижняков. Чернігівські земці. Історико-біографічні нариси. Чернігів: Управління у справах преси та інформації, 2009. С. 186–222.; Рахно О.Я. Голова Чернігівської губернської земської управи В.М.Хижняков: віхи життя та громадської діяльності. *Сіверянський літопис*. 2007. № 5. С. 110–115; Редькіна О.А. Земства Лівобережної та Південної України як органи місцевого самоврядування та осередки ліберального руху в другій половині XIX – початку XX століття. Автореф. дис... канд.іст. наук.

Метою публікації є запровадження до наукового обігу авторського рукопису В. Хижнякова та його контент-аналіз.

Виклад основного матеріалу. Оскільки вивчення життєвого шляху В. Хижнякова не є предметом цього дослідження, лаконічно повідомимо основні віхи біографії визначного громадсько-політичного діяча регіону.

Василь Михайлович народився 24 грудня 1842 р. у м. Києві у дворянській родині чиновника Київської духовної консисторії. Освіту здобув у II Київській гімназії та історико-філологічному факультеті Київського університету святого Володимира. У 1864–1866 рр. працював викладачем географії на території Білорусі – у Пінській гімназії. З 1866 по 1879 рр. працював на посадах викладача латинської та російської мови у Чернігівській чоловічій гімназії. У ході педагогічної діяльності знайшов своє життєве покликання – перейшов на службу в інституції міського та земського самоврядування Чернігівської губернії.

З 1870 р. він регулярно обирався гласним Чернігівської міської думи, членом міської управи, заступником міського голови. З 1875 р. В. Хижняков тричі був обраний міською головою Чернігова. На цій керівній посаді відомий ліберал перебував до 1887 р., залишивши після себе революційні досягнення у розбудові міста Чернігова. Навіть на сучасному етапі він вважається найуспішнішим «мером» столиці північної України. Починаючи з 1877 р. і до кінця активної політичної діяльності регулярно обирався гласним Чернігівського повітового та Чернігівського губернського земських зібрань. Свідомо поповнив лави опозиційної аристократичної фронди Північного Лівобережжя, увійшовши «золотими літерами» в історію визвольного руху у Російській імперії другої половини 19 – початку 20 ст. У грудні 1886 р. був обраний головою Чернігівської губернської земської управи, де прослужив до 1896 р. У 1892 р. знову був обраний гласним Чернігівської міської думи та міським головою. Однак, у силу політичних мотивів не був затверджений на цій посаді Міністерством внутрішніх справ Російської імперії.

У грудні 1905 р. В. Хижняков увійшов до керівних органів Чернігівської губернської організації Конституційно-демократичної партії, а у листопаді 1906 р. видатний діяч став повноправним членом цієї партії. За активну та подвижницьку суспільну діяльність був удостоєний найвищих державних нагород Російської імперії, наприклад – ордена святого Володимира IV ступеня та титулу статського радника. Крім служби в інститутах міського та земського самоврядування, політичної діяльності, В. Хижняков плідно займався громадською та науковою роботою, залишивши після себе не тільки гарну пам'ять для нащадків, але й ряд історичних

Запоріжжя, 2002. 18 с.; Юцевич П.О. Громадська та політична діяльність Олександра Федоровича Ліндфорса (1837–1890). Автореф. дис... канд. іст. наук. Чернігів, 2021. 21 с.; Юцевич П.О. Громадська та політична діяльність Олександра Федоровича Ліндфорса (1837–1890). Дисертація... канд. іст. наук. Чернігів, 2021. 190 с.

¹⁵ Котельницький Н.А. «Еврейский вопрос» в деятельности земской либеральной фронды северной Украины 1880 гг. *Вестник Российского университета дружбы народов. Серия «История России»*. 2021. № 1. С. 32–46.

досліджень, які і дотепер не втратили своєї великої актуальності. Василь Михайлович помер 28 лютого 1917 р. у Чернігові¹⁶.

Розпочинаючи свій рукопис В. Хижняков відразу зауважив, що у ньому він викладає основні результати ревізії, проведеної ним за дорученням виконавчого органу Чернігівського губернського земства – губернської земської управи.

Відомий ліберал прямо вказував, що фундаментальною причиною незадовільного стану земського господарства є катастрофа з волосним управлінням на півночі Лівобережної України та повна відсутність будь-якої його звітності. У результаті, виникає принципова структурна проблема місцевого самоврядування у провінції: волосні правління, які згідно законодавства Російської імперії вважаються виконавчими інститутами земських установ, не виконують свого призначення, не є однодумцями з земськими інститутами, залишаючись по факту лише бюрократичним сегментом, який на практиці проявляє злочинну бездіяльність. Однак найбільшим викликом є те, що більшість дрібних чиновників згаданих правлінь – волосні писарі, старшини, фіскалі є взагалі неписьменними та некомпетентними, що дискредитує вказані органи перед громадами краю, не кажучи вже про масові прояви корупційних зловживань серед бюрократів цих органів¹⁷.

Резюмуючи результати статистичного обстеження В. Хижняков виклав своє бачення стану земського господарства Чернігівської губернії. Головними проблемами життєдіяльності у провінції ліберал вважав прогресуюче малоземелля основної частини населення громад – звільненого від рабства селянства та відсутність у цього прошарку країни обігових коштів для придбання земельних ділянок у власність. Інститут оренди земель не вирішує питання, оскільки цінова політика не дозволяє колишнім кріпакам стати впевненими та самодостатніми гравцями ринку. Оскільки кількості вільних пасовищ недостатньо для потреб селянства, скотарство стало не вигідним заняттям. У той же час, спостерігалася масова вирубка лісових площ для формування нових земельних надлів, що призводило до здешевлення промислової деревини та появи великих площ сипучих пісків. Землеробство на подібних ділянках стає абсолютно нерентабельним у силу перевищення витрат над орієнтовними здобутками.

Член опозиційної аристократичної фронди наголосив на тому, що є нагальна потреба у постановці принципового питання про інтенсифікацію аграрного виробництва, всебічного підвищення загальної культури сільського господарства, шляхом запозичення передового досвіду у розвинутих країн Заходу. Статистика ревізії показала, що поширене на півночі Лівобережної України промислове виробництво тютюну змінює географічні локації і передислокується до південноукраїнських губерній, де для розвитку є колосальна кількість відповідних плантацій. Тому основною галуззю стає виробництво цукру. Масові переселення

¹⁶ Рахно О.Я. Василь Хижняков. Чернігівські земці... С. 186–200.

¹⁷ Хижняков В.М. О ревизии волостей в некоторых уездах Черниговской губернии в 1888 году. Чернигов: Типография Черниговского губернского земства, 1888. С. 1–2.

малоземельного селянства на східні території Російської імперії у більшості є невдалими, тому сільське господарство було і буде основною сферою зайнятості у регіоні, оскільки розвиток ремесла і промислів не забезпечує усіх потреб селянства. Враховуючи ці обставини, В. Хижняков однозначно вказував, що врятувати сільське господарство північної України від кризи можливо лише за умов широкомасштабної модернізації індустрії аграрного виробництва, зокрема швидкого переходу до новітнього устаткування¹⁸.

Що стосується проблем побудови нової інфраструктури, то В. Хижняков наполягав на тому, що земські інституції повинні асигнувати фінанси на найбільш важливі одиниці – залізниці різного призначення, які будуть забезпечувати не тільки економічний розвиток, а й логістичні потреби, зокрема – військові. Опозиціонер особливо наголосив на тому, що вкрай необхідно покінчити з існуючою несправедливістю, коли у силу географічних особливостей та відповідних ресурсів одні волості краю зовсім не витрачають коштів на участь у побудові інфраструктури, а інші, не будучи економічно успішними, перебуваючи у постійних збитках через природні катаклізми, все ж знаходять можливості для виділення з бюджету скромних фінансів¹⁹.

Продовжуючи, В. Хижняков перейшов до аналізу поточного розвитку торгівлі краю. Так, представник земської ліберальної партії вказав на негативний вплив єврейської комерції у цій сфері. Справа у тому, що абсолютно більшістю власників розважальних закладів на території регіону були саме репрезентанти іудейства, які намагалися розвивати міцний родинно-династичний, «клановий» бізнес у цій галузі. Навіть не маючи власних активів майна та нерухомості у містах, євреї домовляються з представниками християнських конфесій на предмет придбання підставних, фіктивних патентів для торгівельної діяльності. Відтак, для нейтралізації можливих ексцесів потрібно зробити ставку не на єврейську комерцію, а на державні і муніципальні торгівельні заклади. І хоча прибутки у цьому разі можуть бути на порядок меншими, все ж цей варіант кращий, оскільки дозволить уникнути можливого етноконфесійного протистояння. Саме тому, член опозиційної аристократичної фронди прямо заявив, що земські установи зобов'язані втрутитись у процеси і мінімізувати прояви корупції у волосних органах як на рівні бюджетної політики, так і муніципального управління²⁰.

Далі В. Хижняков висловив свої думки щодо поступу системи земської медицини та просвіти. Ліберал констатував, що у тих волостях громад, де у повітових земствах служать порядні лікарі та медичний персонал, популярність різних представників народної медицини зменшена до мінімуму. Запроваджений інститут земських лікарів – беззаперечне явище соціального прогресу, що вже доведено практикою. Як доводила практика, були прогресивні повіти краю, які це розуміли,

¹⁸ Хижняков В.М. О ревизии... С. 102–113.

¹⁹ Хижняков В.М. О ревизии... С. 117–118.

²⁰ Ibid. С. 119–121.

однак, на превеликий жаль, були приклади й протилежного, з домінуванням патріархальної філософії – Сосницький, Глухівський.

Стосовно стану розвитку народної освіти В. Хижняков наголошував на тому, що блага просвіти поширювалися у регіоні вкрай нерівномірно. З одного боку, прогресивним повітовим земствам вдалося зберегти революційні здобутки епохи Великих реформ у цій галузі. З іншого – переможна хода консервативної реставрації імператора Олександра III великою мірою нівелювала доленосу модернізацію сфери. У результаті, більшість демократичного провінційного соціуму вже байдуже ставилися до ідей прогресу народної просвіти, а велика кількість повітових земств звели свою турботу про сферу освіти до виконання формальних, бюрократичних процедур, не піклуючись жодним чином про будь-який розвиток та поступ. Опозиціонер наполягав на тому, що земські установи, незважаючи на несприятливу внутрішню політику російського абсолютизму, зобов'язані були продовжувати політику новітньої трансформації земської медицина та освіти, залишаючись вірними ідеалам просвітництва та прогресу²¹.

Завершуючи аналіз проведеної ревізії, В. Хижняков дійшов до негативних висновків щодо поточного розвитку земського господарства північної України. Член опозиційної аристократичної фронди констатував, що хронічне малоземелля, відсутність належних можливостей для заробітку у сфері промислів і ремесла, поглиблення неосвіченості та забитості серед більшості населення громад, колишніх рабів – селянства, призводять до посилення соціальної та економічної деградації соціуму провінції, відсутності будь-яких життєвих перспектив. В. Хижняков відверто визнавав, що земські установи північної України не займалися проблемами економічного розвитку та соціального благополуччя своїх безпосередніх виборців – колишніх кріпаків. З огляду на це, органи місцевого самоврядування зобов'язані були негайно виправити свою колосальну помилку.

Представник земської ліберальної партії виклав свій план дій, які, на його думку, могли б ліквідувати економічну кризу земського господарства та життєдіяльності провінції:

1. Планомірне та системне поширення сільськогосподарських знань серед селянства.
2. Формування мережі профільних аграрних закладів освіти, наприклад спеціалізованих шкіл.
3. Створення системи навчальних закладів професійно-технічної освіти, з метою культивування найбільш прогресивних ремесел, промислів та інтенсифікації аграрного виробництва, шляхом збільшення продуктивності праці.
4. Усебічне поширення серед селянства – основних виробників аграрної продукції новітніх зразків посівного матеріалу, мінеральних добрив, модерних знарядь праці, сучасної техніки і реманенту та наукових технологій.

---

²¹ Ibid. С. 122, 126–128.

5. Наполегливе створення у громадах регіону системи постійно функціонуючих аграрних кооперативів, сільськогосподарських спілок, кас взаємного дрібного кредиту.

6. Усебічний розвиток галузі ремесла та промислів як перспективної індустріальної альтернативи сільському господарству, яка буде продукувати появу власних робочих місць у провінції.

7. Впровадження системи земського патронату за процесами аграрного переселення населення, регулювання діяльності ремісничих та промислових товариств, з метою упорядкування міграції населення та управління виробничими силами краю.

8. Подальше поглиблення статистичних досліджень з метою наукового вивчення економічного рівня і соціальних умов життя населення та вироблення методології поліпшення зазначених показників.

В. Хижняков відзначив, що як тільки земські установи підійдуть до предметного вирішення економічних проблем своїх виборців, відбудуться суспільні метаморфози: селянство позбавиться скептичного ставлення до органів місцевого самоврядування, основні його життєві питання почнуть вирішуватися, а земські інституції, нарешті, досягнуть своєї головної мети – вони отримають повну довіру свого електорату. Саме це, на переконання ліберала, й стане початком процесу формування нового, демократичного ладу у Російській імперії²².

Висновки. Підсумовуючи, можемо стверджувати, що виявлений нами під час наукових пошуків та запроваджений до наукового обігу рукопис В.М. Хижнякова «О ревизии волостей в некоторых уездах Черниговской губернии в 1888 году» є вагомим джерелом з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України, яке ілюструє ідеологічні імперативи комплексної програми подвизницької практичної діяльності опозиційної аристократичної фронди регіону. Проведений контент-аналіз рукопису свідчить, що серед інституційних проблем функціонування системи земського самоврядування В. Хижняков виокремлював прогресуючу деградацію органів волосного управління у громадах, пов'язану як з корупцією, так й з низьким рівнем фаховості цих службовців. Головною проблемою буття провінції політик вважав колосальне малоземелля основної частини населення соціуму – звільненого від рабства селянства та відсутність у цього прошарку країни обігових коштів для придбання земельних ділянок у власність. Вирішення цієї кричущої проблеми В. Хижняков бачив у всебічній та широкомасштабній модернізації сільського господарства краю, шляхом інтенсифікації аграрного виробництва та запозичення прогресивних технологій з країн Заходу.

Що стосується інфраструктурних питань, то представник земської ліберальної партії, враховуючи дефіцит бюджетів повітових та губернських земств, відстоював участь земських установ у фінансуванні найбільш потрібних і перспективних

---

²² Ibid. С. 129–130.

проектів, скажімо капітальних інвестицій у побудову загальноімперських залізниць, з метою покращення умов логістики для економічної діяльності. Окремо, опозиціонер наголошував на дотриманні прогресивного принципу у справі асигнування коштів: заможніші повіти повинні були сплачувати більшу частку земського паю.

Висловився В. Хижняков й з приводу небезпеки ймовірного етноконфесійного протистояння у регіоні. Ліберал акцентував увагу на тому, що абсолютна більшість торговельних та розважальних закладів повинні бути або у державній, або у муніципальній власності, оскільки існуюча монополія єврейської комерції у цій сфері може призвести до можливих ексцесів. Констатуючи регрес земської медицини та освіти в умовах доби Контрреформ імператора Олександра III, прогресист наполягав на тому, що земські установи зобов'язані неухильно продовжувати політику модернізації, започатковану епохою Великих реформ.

Негативно оцінивши стан розвитку земського господарства північної України за матеріалами ревізії, В. Хижняков прийшов до однозначного висновку про те, що земські інституції повинні невідкладно зайнятися проблемами економічного розвитку регіону, що у кінцевому результаті призведе до вирішення основних життєвих проблем абсолютної більшості населення провінції – селянства. Василь Михайлович оприлюднив перелік заходів, які, на його переконання, могли б якісно покращити стан земського господарства, зокрема – відкриття профільних закладів аграрної освіти, поширення серед селянства новітніх наукових знань і сучасних технологій виробництва, наполеглива інтенсифікація сільського господарства шляхом інтенсифікації та збільшення продуктивності праці, створення у провінції колективних форм розвитку та поступу капіталістичного аграрного сектору (кооперативів, спілок, кас), подальший розвиток ремесла та промислів тощо.

У цілому, рукопис В. Хижнякова відображає базові інтенції соціальної та економічної програми земського ліберального руху на півночі Лівобережної України, вкотре доводячи, що досліджувана течія у визвольному русі Російської імперії другої половини 19 ст. мала самодостатню та дуже перспективну візію майбутнього держави.

REFERENCES

- Zhilenkova, I.M. (2000) Liberalno-demokratychnyi rukh v Ukraini (druga polovyna 19 – pochatok 20 stolittya) [Liberal-democratic movement in Ukraine (second half of the 19th – beginning of the 20th century)]. Avtoref. dis... kand. ist. nauk. [in Ukrainian].
- Kotelnickij, N.A. (2021) «Evrejskij vopros» v dejatel'nosti zemskoj liberalnoj frondy severnoj Ukrainy 1880 gg. ['Jewish question' in the activities of the regional liberal front of northern Ukraine in 1880]. *Vestnik Rossijskogo universiteta družby narodov. Serija «Istorija Rossii»*, 1, 32-46 [in Russian].
- Kotelnickij, N.A. (2022) «Pisma iz Chernigova» V.M. Hizhnjakova jak dzherelo z istoriyi zemskogo liberalnogo ruhu na pivnochi Livoberezhnoyi Ukrainy (60–80 rr. 19 st.) ['Letters from Chernihiv' by V.M. Khyzhnyakov as a source for the history of the Zemstvo liberal movement

- in the north of Left Bank Ukraine (60–80s of the 18th century)]. *Visnik nauki ta osviti*, 1, 287–295 [in Ukrainian].
- Kotelnickij, N.A. (2022). Dopovid V.M. Hizhnjakova Chernigivskomu gubernskomu zemskomu zibrannju shhodo pokrashhennja organizaciyi pochatkovoyi narodnoyi osvity jak dzherelo z istoriyi zemskogo liberalnogo ruhu na pivnochi Livoberezhnoi Ukrainy (80-ti rr. XIX st.) [V.M. Khizhnyakov's report to the Chernihiv provincial zemstvo assembly on improving the organization of primary public education as a source from the history of the zemstvo liberal movement in the north of Left Bank Ukraine (80s of the 18th century)]. *Suspilno-politichni procesi v Ukrainy ta sviti: istorija, problemy, perspektyvy: mater. IX Vseukr. nauk.-prakt. konf.* (Sumy, 29 kvitnja 2022 r.). Sumy: Sumskyi derzhavnyi universitet, 68–74 [in Ukrainian].
- Mojsienko, V.M. (1999). Liberalno-demokratychnyi ruh v Ukrayini (seredina 60–80 rr. XIX st.) [The liberal-democratic movement in Ukraine (mid-60s - 80s of the 19th century)]. Avtoref. dis...kand. ist. nauk. [in Ukrainian].
- Rahno, O.Ja. (2009). *Vasil Hizhnjakov. Chernigivski zemci. Istoriko-biografichni narisi* [Vasyl Khizhnikov. Chernihiv citizens. Historical and biographical essays]. Chernigiv: Upravlinnja u spravah presi ta informacii, 186–222 [in Ukrainian].
- Rahno, O.Ja. (2007). Golova Chernigivskoyi gubernskoyi zemskoyi upravy V.M. Hizhnjakov: vihi zhittja ta gromadskoyi dijalnosti [Head of the Chernihiv Provincial Zemstvo Board V.M. Khizhnyakov: milestones of life and public activity]. *Siverjanskyi litopis*, 5, 110–115 [in Ukrainian].
- Redkina, O.A. (2002). Zemstva Livoberezhnoyi ta Pivdennoyi Ukrainy jak organi misceвого samovrjaduvannja ta osередki liberalnogo ruhu v drugij polovini XIX - pochatku XX stolittja [Zemstvos of the Left Bank and Southern Ukraine as bodies of local self-government and centers of the liberal movement in the second half of the 19th and early 20th centuries]. Avtoref. dis... kand. ist. nauk. [in Ukrainian].
- Hizhnjakov, V.M. (1888). *O revizii volostej v nekotoryh uezdah Chernigovskoj gubernii v 1888 godu* [About the audit of volosts in some counties of Chernihiv province in 1888]. Chernigov: Tipografija Chernigovskogo gubernskogo zemstva [in Russian].
- Jucevich, P.O. (2021). *Gromadska ta politichna dijalnist Oleksandra Fedorovicha Lindfors (1837–1890)* [Public and political activity of Oleksandr Fedorovych Lindfors (1837–1890)]. Avtoref. dis... kand. ist. nauk [in Ukrainian].
- Jucevich, P.O. (2021). *Gromadska ta politichna dijalnist Oleksandra Fedorovicha Lindfors (1837–1890)* [Public and political activity of Oleksandr Fedorovych Lindfors (1837–1890)]. Disertacija... kand. ist. nauk. [in Ukrainian].